

הנחיות לחולי צליאק בשבת וחג

הנחיות לחולי צליאק בשבת וחג[1]

הרב יהודה גולדפישר

רב משיב בפרויקט שאלות ותשובות בהלכה ורפואה -

מכון שלזינגר לחקר הרפואה ע"פ התורה שע"י בי"ח שערי צדק

נכתב בהתייעצות עם פרופ' מיכאל וילשנסקי -

מנהל יחידת גסטרואנטרולוגיה ילדים מרכז רפואי הדסה

לתגובות והערות - ygold48@gmail.com

א. 'קידוש במקום סעודה'

"מצות עשה מן התורה לקדש את יום השבת בדברים... בכניסתו וביציאתו, בכניסתו בקידוש היום וביציאתו בהבדלה"[2]. חכמים הוסיפו מצות קידוש ביום שבת, וכן בימים טובים בלילה וביום.

לדעת פוסקים רבים, מן התורה די לקדש בדברים בלבד, ורק מדברי חכמים צריך לקדש על היין[3].

עוד אמרו חכמים, שהקידוש צריך להיות דווקא במקום סעודה[4]. אדם שקידש או שמע קידוש, ולא סעד שם בעצמו, לא יצא ידי חובת קידוש[5].

הגדרת סעודה לעניין 'קידוש במקום סעודה'

להבנת הדין, יש להגדיר מה נחשב 'סעודה' לענין זה:

לדעת השולחן ערוך, אם אכל מיד לאחר הקידוש שיעור כזית פת מחמשת מיני דגן[6], או אכל שיעור כזית מאפה מחמשת מיני דגן[7], או שתה יין בשיעור רביעית, יצא ידי קידוש במקום סעודה[8]. לדעתו, אכילה או שתיה כזו נחשב 'סעודה' לגבי 'קידוש במקום סעודה'.

דין זה של שתיית יין אינו לכל השיטות. ר' עקיבא איגר מביא שישנן דעות ראשונים ששתיית יין לא נחשבת סעודה לענין זה, ולכן מסיק המשנה ברורה שאין לסמוך לכתחילה על שתיית יין[9].

לדעת השלטי גיבורים אף אכילת פירות נחשבת 'סעודה'[10], אולם להלכה פסק השולחן ערוך לא כך[11].

חולה צליאק יוצא ידי חובה בשתיית רביעית יין

חולה צליאק שאסור לו ע"פ הוראת רופא לאכול מוצרים המכילים גלוטן, כאשר לדברי הרופא אפילו כמות קטנה של גלוטן עלולה לגרום סיבוך שיש בו סכנת נפשות מוגדר חולה שיש בו סכנה. כיון שכך אין לו אפשרות לצאת ידי חובת 'קידוש במקום סעודה' באכילת לחם או מאפה מחמשת מיני דגן.

לכן - חולה צליאק נחשב 'שעת הדחק' ויצא ידי חובת 'קידוש במקום סעודה' בשתיית יין, לכן יקפיד לשתות שיעור רביעית יין לאחר הקידוש, אף אם הוא אינו המקדש.

יש להבהיר כי אין צורך לשתות דווקא יין, אפשר לצאת ידי חובת 'קידוש במקום סעודה' אף בשתיית שיעור רביעית מיץ ענבים (כל מקום שכתבנו בדברינו 'יין' הכוונה יין או מיץ ענבים). פרט ליין ומיץ

ענבים, אין יוצאים ידי חובת 'קידוש במקום סעודה' בשתיית משקים אחרים, יי"ש שיכר ושאר מיני משקים.

שיעור היין הנדרש לצאת ידי חובה

כאמור, ע"מ להחשיב את השתייה כסעודה יש צורך לשתות שיעור של רביעית יין.

רבים נוהגים כדעת הגר"ח נאה ששיעור רביעית הוא 86 סמ"ק, ובפרט לגבי 'קידוש במקום סעודה' שהוא מדברי חכמים אין להחמיר יותר מכך[12].

האם צריך המקדש לשתות כוס נוספת או די בכוס הקידוש?

לדעת השולחן ערוך די בשתיית כוס הקידוש, אולם דעת הלבוש שיש לשתות רביעית יין נוסף לשיעור אותו שותה המקדש כדי לצאת ידי חובת 'קידוש', ואחרונים רבים חששו לדבריו[13].

הכרעת המשנה ברורה: בליל שבת יש לשתות רביעית יין נוסף לשיעור אותו שותה המקדש כדי לצאת ידי חובת 'קידוש', ואף בקידוש היום יש להחמיר לכתחילה אך אם אין לו מספיק יין יש להסתפק בשתיית רביעית אחת[14].

ערוך השולחן פוסק כשולחן ערוך שיש להסתפק בשתיית רביעית אחת מכוס הקידוש הן בקידוש היום והן בקידוש הלילה[15], לכן במקום צורך ניתן להסתפק בשתיית רביעית אחת אף בליל שבת.

כשאר אפשרות לשתות יין

חולה צליאק שאין באפשרותו לשתות רביעית יין, יכול לסמוך על דעת השלטי גיבורים ולצאת ידי 'קידוש במקום סעודה' באכילת שאר מיני אוכלים שאינם מחמשת מיני דגן[16] - עדיף שיאכל תמרים[17] או אורז[18], ואם אין לו יצא ידי חובה בפירות או ירקות או שאר מיני אוכלים (אם אפשר יקפיד שיהיו מבושלים[19]).

ב. סעודה ולחם משנה בסעודת הלילה ובסעודת הבוקר

חובה לאכול בשבת שלש סעודות (בחג שתי סעודות), נחלקו הדעות אם חיוב זה מהתורה או מדברי חכמים. כתבו הפוסקים שאי אפשר לצאת ידי חובת 'סעודה' בסעודת ליל שבת וחג ובסעודת הבוקר ללא פת[20] - לחם העשוי מאחד מחמשת מיני דגן.

בנוסף ישנה מצוה לבצוע בסעודות אלו על שתי ככרות לחם[21] - לחם העשוי מאחד מחמשת מיני דגן, לדעת הט"ז חיוב זה מהתורה, אולם להלכה פסקו אחרונים רבים שחיוב זה מדברי חכמים.

לדעת השולחן ערוך, אדם שמזיק לו האכילה כיון שעונג לו לא לאכול לכן לא יאכל בשבת[22]. לדעתו, מצוות אכילת שלש סעודות בשבת היא מדין 'עונג שבת', מי שמזיק לו האכילה מענג את השבת דווקא בכך שאינו אוכל.

חולה צליאק שאסור לו ע"פ הוראת רופא לאכול מוצרים המכילים גלוטן, כאשר לדברי הרופא אפילו כמות קטנה של גלוטן עלולה לגרום סיבוך שיש בו סכנת נפשות, מוגדר חולה שיש בו סכנה ואסור לו לאכול לחם שיש בו גלוטן. כיון שאכילת גלוטן מזיקה ואף מסוכנת לחולה צליאק, ממילא 'עונג' לו לא לאכול לחם שיש בו גלוטן, ויקיים 'עונג שבת' בכך שיאכל מאכלים המתאימים לו[23].

לגבי אכילת לחם משיבולת שועל. לדעת חוקרים יתכן ששיבולת שועל עלולה להזיק לחולי צליאק, לכן ממליצים רופאי גסטרו רבים לא לצרוך שיבולת שועל באופן קבוע[24]. מצב זה בו יש ספק לגבי הנזק והסכנה לחולי צליאק נכלל אף הוא בדברי השולחן ערוך שאדם שמזיק לו האכילה עונג לו שלא לאכול, לכן אין לאכול לחם משיבולת שועל אלא יקיים 'עונג שבת' בכך שיאכל מאכלים המתאימים לו.

ג. סעודה שלישית בשבת

קיום חובת סעודה שלישית

לכתחילה מצוה מן המובחר לאכול בסעודה שלישית בשבת פת ולבצוע על שתי ככרות לחם[25].

כשאין לו פת מביא בשולחן ערוך כמה דעות[26]: יש אומרים שיצא ידי חובה במאכל העשוי מחמשת מיני דגן, יש אומרים שבדיעבד יכול לצאת ידי חובה אף בבשר ודגים אך לא בפירות, יש אומרים שבדיעבד אף בפירות יכול לצאת ידי חובת סעודה שלישית.

חולה צליאק שאסור לו ע"פ הוראת רופא לאכול מוצרים המכילים גלוטן אינו יכול לאכול פת או מאכל העשוי מחמשת מיני דגן. לכן חולה צליאק יצא ידי חובת סעודה שלישית בבשר או דגים, ובמידת הצורך יכול לצאת ידי חובה אף בפירות[27] או ירקות[28] (עדיף מבושלים[29]) או בשתיית רביעית יין[30].

המשך אכילת סעודה שלישית לאחר שקיעת השמש

פוסק השולחן ערוך[31]: "אסור לאכול שום דבר או אפילו לשתות יין או שאר משקין, חוץ ממים, משתחשך עד שיבדיל". משתחשך מתחייב להבדיל ולכן אסור לאכול ולשתות (פרט למים).

מוסיף השולחן ערוך: "אבל אם היה יושב ואוכל מבעוד יום וחשכה לו אינו צריך להפסיק (אפילו משתיה)[32], ואם היה יושב ושותה וחשכה לו צריך להפסיק". לדעתו, "אם היה יושב ואוכל" יכול להמשיך אף לאחר שקיעת החמה, "אם היה יושב ושותה" צריך להפסיק משתשקע החמה.

מה יהיה הדין אם כדי לצאת ידי חובת סעודה שלישית "אוכל" מיני מזונות או פירות?

לדעת ערוך השולחן, אם אוכל מיני פירות, ואפילו מיני מזונות, כיון שאינו אוכל פת חייב להפסיק את אכילתו משתשקע החמה. טעמו, שאם הייתה כוונתו לאכילה של קביעות היה נוטל ידיים ומברך המוציא, ומשלא עשה כן מוכח שאכילתו עראי, לכן צריך להפסיק[33].

אולם ישנן דעות שאם אוכל מיני מזונות אינו צריך להפסיק משתשקע החמה, ע"פ טעם הלבוש להמשך אכילה אחר שקיעה, שכיון שקבע אכילה לכבוד השבת לצאת ידי חובת סעודה שלישית "נמשך השבת עם קביעותו"[34]. יש הסוברים שאף אם אוכל פירות אינו צריך להפסיק משתשקע החמה[35].

חולה צליאק שאינו יכול לאכול פת או מיני מזונות, ואוכל בשר או דגים או פירות או ירקות כדי לצאת ידי חובת סעודה שלישית, אינו צריך להפסיק לאכול משתשקע החמה. לטעם הלבוש זו קביעות סעודה שלו וממילא "נמשך השבת עם קביעותו", ולטעם ערוך השולחן כיון שאינו יכול לאכול פת אין באי אכילת הפת עדות שאין רצונו לקבוע סעודה אלא כיון שכך אכילתו תמיד נחשבת אכילה זו 'קביעות' לגביו[36].

[1] הערת הרב דב ליאור: "יישר כוח על הברור המקיף בעניין קיום מצוות סעודות שבת לחולי צליאק. עברתי על הקונטרס ומצאתיו נכון וקולע למטרה, וחולי צליאק יכולים לנהוג כפי שכתוב בו ויקיימו כל דיני סעודת שבת כהלכתן לגבם"

[2] רמב"ם הלכות שבת פרק כט הלכה א

[3] עיין הרחבה בביאור הלכה סימן רעא ד"ה "מיד"

[4] שו"ע או"ח סימן רעג סעיף א. עיין בט"ז או"ח סימן רעא ס"ק יט ובמגן אברהם ס"ק א שדין זה מדברי חכמים

[5] שו"ע שם סעיף ג

[6] חיטה, שעורה, כסמין, שיפון, שיבולת שועל

[7] ישנם פרטי דינים איזה מאפה או תבשיל מחמשת מיני דגן ניתן לצאת בו ידי חובת 'קידוש במקום סעודה', אולם לא הארכנו בזה כיון שלחולי צליאק אין אפשרות לאכול מאכלים אלו

[8] שו"ע שם סעיף ה, ובמשנה ברורה ס"ק כא-כב וס"ק כה

[9] רעק"א בחידושיו על השו"ע שם, ובמשנה ברורה שם ס"ק כה ושער הציון ס"ק כט. לדעת המשנה ברורה אין לסמוך לכתחילה על האפשרות לצאת ידי חובת 'קידוש במקום סעודה' בשתיית יין, כשיש אפשרות עדיף לצאת ידי חובה באכילת לחם או מאפה מחמשת מיני דגן, אין להקל בזה אלא בשעת הדחק כשאין ברירה אחרת

[10] שלטי גיבורים פסחים כ עמוד א מדפי הרי"ף אות א: "לפי שכל סעודת שבת חשובה היא, ואפילו סעודת עראי סעודת קבע היא נחשבת בשבת". לדעתו כל סעודת שבת נחשבת 'קבע'

[11] שו"ע שם סעיף ה', וכך הכריע להלכה המגן אברהם שם ס"ק יא, ובמשנה ברורה שם ס"ק כו

[12] יש לציין כי לדעת החזון איש יש להחמיר תמיד כשיעור 150 סמ"ק

[13] לבוש או"ח סימן רעג סעיף ה, ט"ז שם סק"ד, מג"א שם סקי"ב, שו"ע הרב סעיף ט, ואחרונים נוספים

[14] משנה ברורה שם ס"ק כז, ושער הציון שם ס"ק כח

[15] ערוך השולחן או"ח סימן רעג סעיף ט, ולשונו: "והסומך על הגאונים כפי הבנת רבותינו הבעלי הש"ע לא הפסיד"

[16] משנה ברורה סימן רעג ס"ק כו, ע"פ דעת הח"י אדם והאליה רבה שסמכו על השלטי גיבורים במקרה הצורך. חשוב לציין, כי לדעתם אין לסמוך על השלטי גיבורים אלא בקידוש היום ולא בקידוש הלילה, אך במידה ואין ברירה אחרת נראה פשוט שיעשה מה שיכול ויצא ידי חובה באופן זה אף בקידוש הלילה.

סמך גדול לפסק זה בדברי החזון איש, המובאים בספר ארחות רבינו חלק א עמוד קיב, שנשאל החזון איש - "על אחד שכל מזונו רק ירקות ואסור לו לאכול דבר אחר מה עם קידוש במקום סעודה", והשיב - "היות זה מזונו אם כן זה סעודתו לענין קידוש במקום סעודה". לדעתו, חולה צליאק ששאר מיני אוכלים הם מזונו וזו סעודתו דרך קבע, יצא ידי קידוש במקום סעודה בסעודה זו, ופשטות דבריו שיש לנהוג כך לכתחילה ללא חשש, ואין צורך להזדקק לשתיית רביעית יין. הסתמכות על סעודתו הרגילה של חולה צליאק לדין קידוש במקום סעודה היא סברה מחודשת, לכן כתבנו שלכתחילה עדיף לצאת ידי חובה בשתיית רביעית יין, אך במידה ואין בידו לשתות יין יצא ידי חובה בסעודתו משאר מיני אוכלים, כדעת השלטי גיבורים, וכפי שפסק החזון איש אף לכתחילה

[17] ע"פ פרי מגדים סימן רעג אשל אברהם ס"ק יא

[18] ע"פ שו"ת שערי ציון או"ח סימן ט

[19] שמירת שבת כהלכתה מהדורה תשמט פרק נד סעיף כד

[20] שו"ע או"ח סימן רעד סעיף ד, ובמשנה ברורה סימן קפח ס"ק כו שכן הדין ביום טוב

[21] שו"ע שם סעיף א. ובמשנה ברורה שם ס"ק א שכן הדין ביום טוב

[22] שו"ע או"ח סימן רפח סעיף ב. מקורו בדעה המובאת בשיבולי הלקט: "אדם שמזקת לו אכילה שאינו רגיל לאכול הרבה פטור מג' סעודות דהיינו עונג שלו וכמעט שהוא אסור לאכול דהא קא מצער ליה מה דאכיל" (שיבולי הלקט עצמו דוחה דעה זו). באופן דומה פסק הרמב"ם הלכות שבת פרק ל הלכה ט (הלכות עונג שבת): "ואם היה חולה מרוב האכילה או שהיה מתענה תמיד פטור משלש

סעודות", וביאר המגיד משנה: "ואם היה חולה - זה מצאתי בדברי הגאונים, ופשוט הוא, שלא אמרו אלא לעונג שבת ולזה יהיה צער", כלומר הרמב"ם פטר מי שהאכילה תגרום שיהיה חולה כיון שלא יהיה לו עונג מאכילת הסעודה, לשיטתו שמצוות שלוש סעודות היא מדין עונג שבת

[23] אף החולקים על השו"ע, לפוסקים הרבים הסוברים שחייבים אלו מדברי חכמים ודאי פטור מהחובה לקיימו, ואף לסוברים שחייבים אלו מהתורה כיון שיש באכילת גלוטן סכנת נפשות פטור חולה צליאק מהחובה לקיימם

[24] במאמר "קיום מצות אכילת מצה לחולי צליאק" לגבי מצות משיבולת השועל, כתבנו שהיות וכמות הגלוטן בשיבולת השועל ממנה מיצרים את המצות קטנה דיה על כן מאפשרים רופאי גסטרו רבים לחולי צליאק לאכול מצות אלו בליל הסדר כדי לצאת ידי חובת מצוות אכילת מצה (בכפוף לאישור ספציפי מרופא גסטרו מומחה בהתאם למצבו של החולה). למרות זאת ממליצים רופאי גסטרו רבים לחולי צליאק לא לצרוך שיבולת שועל באופן קבוע אלא רק כדי לצאת ידי חובת מצוות אכילת מצה. אומנם כמות הגלוטן בשיבולת השועל מזן זה קטנה, אך עדיין יתכן כי אף שיבולת שועל גורמת לתגובות דלקתיות אצל חולי צליאק, עובדה שאינה ברורה מחקרית ונחקרת בשנים אלו, לכן המלצת רופאי גסטרו בישראל נכון להיום להימנע מצריכת שיבולת שועל באופן קבוע כל עוד לא התבררו מסקנות המחקר

[25] שו"ע או"ח סימן רצא סעיף ד וסעיף ה, וכן במשנה ברורה ס"ק כג

[26] שו"ע שם סעיף ה

[27] רמ"א שם סעיף ה, וכן במשנה ברורה ס"ק כה

[28] שמירת שבת כהלכתה שם סעיף ה וס"ק כד שדין ירקות כדין פירות לעניין זה

[29] שמירת שבת כהלכתה שם פרק נו סעיף ה וס"ק כה בשם האחרונים

[30] שמירת שבת כהלכתה שם סעיף ה וס"ק כו, ועיין שם שיש אומרים שיין עדיף מפירות, ויש אומרים שבסעודה שלישית אינו יוצא ביין לכל הדעות

[31] שו"ע או"ח סימן רצט סעיף א

[32] בשו"ע מביא יש אומרים, שדווקא בספק חשכה "אינו צריך להפסיק", אך אם כבר ודאי חשכה צריך להפסיק ואינו יכול להמשיך לאכול ללא הבדלה. אולם להלכה פוסק הרמ"א שאינו צריך להפסיק, וכן פשט דברי השו"ע

[33] ערוך השולחן או"ח סימן רצט סעיף ה, וכן פסק בשמירת שבת כהלכתה שם פרק נט סעיף יד

[34] לבוש או"ח סימן רצט סעיף א, כפי שדייק מדבריו הרב שמואל הלוי וואזנר בשו"ת שבט הלוי חלק ח סימן לו, וכך פסק אף הרב בן ציון אבא שאול בשו"ת אור לציון חלק ב פרק כב אות ח. בשמירת שבת כהלכתה שם ס"ק מז מביא שהרב שלמה זלמן אויערבאך הסתפק בזה

[35] כך מצדד בשו"ת שרגא המאיר חלק ב סימן עא. יתכן שכך אף דעת הרב וואזנר, למרות שבתשובתו התייחס למיני מזונות, סברתו נכונה לכאורה אף בפירות, כיון שרוצה לצאת ידי חובת סעודה שלישית בפירות דינו כסעודת שבת וכיון שקבע לכבוד השבת נמשך השבת עם קביעותו. הרב בן ציון אבא שאול בשו"ת אור לציון שם חולק, לדעתו אם אוכל פירות צריך להפסיק משתשקע החמה

[36] כפי שכתבנו, בשו"ת שרגא מאיר צידד כך לגבי סתם אדם, יתכן שכך אף דעת הרב וואזנר, וכן מוכח בפשטות מדברי הלבוש, כל שכן חולה צליאק שזו סעודתו הרגילה שנחשב "קביעות" לגביו.

אף לדעת ערוך השולחן, דווקא סתם אדם שיכול לאכול פת מוכח מכך שאינו אוכל פת שכוונתו לעראי לכן צריך להפסיק, אך חולה צליאק שאינו יכול לאכול פת אין מוכח מכך שאינו אוכל פת שאכילתו עראי, אדרבה זו דרך אכילתו תמיד לאכול ללא פת, ממילא זו קביעות סעודה שלו ויכול להמשיך לאכול אף לאחר ששקעה השמש.

הרב בן ציון אבא שאול כתב שכאשר אוכל פירות אסור לאכול אחר שקיעת השמש, אולם יתכן בהחלט שכוונתו לסתם אדם שדרכו לאכול פת או מיני מזונות לקביעות סעודה, אך חולה צליאק שסעודתו תמיד על בשר דגים פירות וירקות אפשר שאף לדעתו יוכל לאכול אחר שקיעת השמש